

SÕNALE ALLUV MAAILM

Viivi Luik. Varjuteater. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2010. 309 lk.

Viivi Luik, Hedi Rosma. Ma olen raamat. Tallinn: SE & JS, 2010. 159 lk.

Olen seda raamatut kaua oodanud. Esiteks oli juba kümme aastat teada, et Viivi Luik kirjutab romaani. Teiseks oli elavalt meeles „Seitsmes rahukevad” (1985), luuletaja võimas avang proosas, mis kruvis ootused kõrgele ja töötas võrdväärset järge. Järgnenud „Ajaloo ilu” (1991) oli ju sümpaatne, aga mind päriselt ei rahuldanud – temas polnud seda õiget väge. Nüüd siis tuli „Varjuteater” – mitte küll kümneaastase pusi-mise vili, vaid justkui möödamines sündinud teos – ja sellega on Viivi minu silmis oma lubadused lunastanud. Pealegi on „Varjuteater” „Rahukevadega” otseselt seotud, nende vahel on mitmeid ühenduslülisid, temaatilisi siirdeid ja viiteid, kuigi üks kirjeldab 1950. aastate räsitud Eestimaad ja teine liigub peamiselt sajandivahetuse Euroopa nooblites metropolides, Roomas ja Berliinis. Nii et „Varjuteatrit” võib vabalt võtta kui „Rahukevade” järge alapealkirjaga „Viiskümmend aastat hiljem”.

Kohe pärast romaani nägi ilma-valgust teinegi, õhem trükis – „Ma olen raamat”, mis mitmel moel täiendab „Varjuteatrit”. See on Viivi Luige kahekõne Hedi Rosmaga, „oma kunagise mina peegelpildiga” ja ühtlasi tegelaskujuga peatükist „Veneetsia mask”, kes osutub taiplikuks vestluskaaslaseks. Raamatunimelist raamatut võiks vaa-

delda iseseisva teosena, kuid keegi ei keela kasutada seda ka „Varjuteatri” seletuskirjana, mida ma edaspidi teen-gi. „Ma olen raamat” täiendab romaani, nagu täiendavad mõnd filmi režissööri kommentaarid ja monteerimise käigus kõrvale jäänud stseenid DVD-l. Siit leiab pilte ja mõttearendusi, mis romaani ei mahtunud, kuid aitavad autori hoiakuid paremini mõista.

„Varjuteatri” mõtteline telg on Viivi elukestev teekond Rooma. Ja see saab alguse just 1949. aastal, mil toimub „Rahukevade” tegevus. „Rooma pilti, Colosseumi pilti, nägin ma esimest korda elus tänu märtsiküüditamisele. Muidu ei peaks siin seda vana, kulu-nud, kähisevat ja krigisevat küüditami-seplaati jälle uuesti peale panema, kui just see poleks minu Rooma-teekonna algus. Hinnaline ja paks raamat, kus sees oli Rooma Colosseumi pilt, vedeles sellesama pildi kohalt lahti murdununa ühe Eesti talu toapõrandal. Majarahvas oli värskelt kinni võetud ja ära vii-dud. [---] Ma ei teadnud, mis see on, mis pilt see on. Kuid see pilt nõidus mind, sundis ennast vaatama. Vanajumal oma aujärjel võis näha ühekorraga nii seda kunagist last kui ka seda, kes siin praegu istub ja oma elule kriipsu alla tõmbab” („Varjuteater”, lk 9–10). Et see pole pettepilt, tänase äratundmise pro-jeptsioon lapsepõlve, juhuste mängu tõlgendamine ettemääratusena, kinni-tab omakorda kirjakoht „Seitsmendast rahukevadest”. 1950. aastal, kui Viivi ema käe kõrval esimest korda linna läheb, tunneb ta: „Olin teel Moskvasse, Tallinnasse, Riiga, Võrru, Türile, Berlii-

ni..." (lk 39).¹ Viljandimaa troostitul karjamaal kangastuvad lapsele kuulsusrikkad suurlinnad. Ja veel midagi enamat: „Sain ka ühtlasi aru, et minu olukord, kuhu ma sündides sattusin, pole kiita. See oli sõjajärgne Eesti, maakaardilt pühitud paik. Porised legendikud, läbipääsmatud teed, viletsus ja vaesus. Ja suur, võimas taevast nagu töötus ja lubadus" („Ma olen raamat", lk 97).

Jõudnud oma rännakul Rooma, tunneb Viivi, et ta on sihile jõudnud. Rooma on talle rohkem kui uhked kulissid, Rooma on sümbol, Igavene Linn, mis kehastab maailma keskpunkti ja kogu tsivilisatsiooni: „Colosseum on nõia-ring, mille seest vana aeg välja ei pääse. Seda võib seal sees peaaegu palja silmaga näha. Seal seest välja vaadates võid sa näha mitte autosid, lennukeid ja teksadega tüdrukuid, vaid iseliikuvaid vankreid, rauast linde ja teise planeedi inimesi. Colosseumis tundub, et tänane päev oli vääramatult lähenemas, oli olemas juba siis, kahe tuhande aasta eest, ja et see päev muigas siis nende tolaeagsete inimeste üle, nii nagu mõni tuleviku päev muigab juba praegu meie üle" („Varjuteater", lk 34).

Viivil vahelduvad pidevalt ajalised plaanid, minevik, olevik ja tulevik on kõik siinsamas. Hetke taga on pidevalt tunda suuremat igavikulist mõõtkava. Astunud Panteoni, valdab Viivit tunne, et ta seisab argipäeva ja igaviku teeristil. Juba „Rahukevade" armetus argipäevas on igavik ja teispoosus piibli-raamatu ja looduse näol alati käeulatuses või vähemalt aimatav. „Vaatasin üles, pidasin taevast silmas, ootas, et taevasse tekiks auk ja sellest paistaks teine maailm" („Seitsmes rahukevade", lk 107). Viiekümnendate alguse talvehämarikus ilmutab Kõigekõrgem Viivile ennast kahe porise poolkülmunud

¹ Tuginen siin väljaandele: V. Luik, Seitsmes rahukevade. Tallinn: Eesti Päeva-leht, 2009.

õuna ja pruuni kõrrekese näol: „Kui ma neid õunu tühjalt seisva küüditatute talu aias jäätunud kulu ja lehtede alt välja kaapisin, siis kaapisin ma oma paljaste punetavate kätega sellest nälja-aja porist Jumalat välja" („Varjuteater", lk 159). See tunne, mis Viivit pidevalt saadab, on *ozeanisches Gefühl*, müstiline osadus kogu maailmaga.

Viivi kirjatöodes on ikka olemas ülevuse mõõde, mis praeguses eesti kirjanduses, isegi luules, peaaegu puudub. Seal laiutab hall argipäev. „Argipäeva siht ja eesmärk on pühadust, aukartust ja imet inimese elust välja süüa, devalveerida, väikseks ja naeruväärseks teha," ütleb Viivi („Ma olen raamat", lk 21), kaitstes püha profaanse tootsemise eest.

Kuid ülevusega üle pakkudes võib lugu kergesti läilaks muutuda. Viivi on sellest ohust teadlik: „Teise äärmusse langedes muutub inimene väga „luulelikeks" ja „pühaks"; räägib ainult „kõrgedel teemadel" ja unustab, et lilled, mida ta nuusutab, on sõnnikuga väetatud. Lühidalt öeldes, kõige NÄGEMISE mõte on näha olemise mõlemat poolt ja need ühendada..." („Ma olen raamat", lk 64).

„Varjuteatris" on esindatud ka see teine pool, elu sõnnik oma täies hiilguses. Nagu „Rahukevades", nii maalib Viivi siingi kirkaid ja detailitäpseid olustikupilte ja esitab värvikaid karaktereid. Mis kõnealuseid teoseid ehk kõige enam lahutab, on erinev tonaalsus. „Rahukevade" rusuv atmosfäär peegeldab Stalini aja surutist, väljaelamata tundeid, mahasalatud sidemeid, äsja-seid veretöid ja vägivalda, mis on kogu aeg õhus ja jõuab intuitiivselt ka lapse teadvusse. Kuigi äsjasel sajandivahetuselgi olid omad pinged ja ümberringi leidsid aset veretööd ning muud jõledused, on „Varjuteater" siiski tüki maad lähedam ja päikselisem. Raamatute erinev tonaalsus tuleb hästi esile, kui võrrelda kaht kõrvaltegelast, kaht

kana. „Rahukevades” on pruun kana Herodes, kes kargab lapsele selga, võtab tal võileivad käest ja lööb tal sääremarjad veriseks. Ta on nii kuri, et võib arvata, et ta nokib toorest liha ja verist maksa. Ka „Varjuteatris” on üks pruun kana nimega Coco, kuid ta on vagur ja lapsele justkui isa eest. Laps käib teda silitamas ja pihib talle oma muresid. Ning kana laseb oma päikest lapse peale paista.

„Varjuteatris” on teisigi helgeid kujusid, kelle hulgast väärrib esiletõstmist Berliinis askeldav võrratu väliseestlasest pastor Atspol. Tema elufilosoofiat iseloomustab tõdemus: „Ma võin ju ise tahta valge liilia olla, aga kui Vanajumal on nõuks võtnud mulle sõnniku osa anda, siis olen ma sõnnik, sest ega ilma sõnnikuta liiliast ka õiget asja ei saa” (lk 265).

Pärast ettekande ärakuulamist ühes Berliini kirjandussalongis ütleb mõjukas kriitik Viivile tähenduslikud sõnad: „Kirjutage ikka sellest, mida te kõige rohkem häbenete. Ärge öelge, et teie midagi ei häbene. Ärge valetage” („Varjuteater”, lk 166).

Teeme ühe vaimuloolise kõrvalepõike. On kaht tüüpi moraali: häbimoraal, mis arvestab avaliku arvamusega, seltskonna heakskiidu ja hukkamõistuga, ning süümoraal, mille mõõdupuuks on tegude väärtus inimese enda silmis. Esimese algeid võib leida juba Homeroselt, tema kangelaste au- ja häbitundest, teise juured omakorda on Vanas Testamendis ja kristlikus monoteismis. Läbi ajaloo kandsid häbimoraali edasi ülikud ja õukond, süümoraali kirik. Salongide häbimoraalist arenes XVIII sajandil kodanlik teisend, mis tegi avalikust arvamusest viimase instantsi – ja nii on see ka tänapäeva demokraatias.² XIX sajandil sai aga valitsevaks kristlik süütunne. Südametunnistuse

² Vt J. Blomstedt, Diderot ja valgustatud süütunne. – J. Blomstedt, Salomets. Tallinn: Vagabund, 2001, lk 140.

nimel astusid Ibsen ja Kierkegaard häbimoraali võltsvagaduse vastu. Hiljem lõi Freud süümoraali ilmaliku variandi, teooria *Superego*’st, Üliminast, interioriseeritud autoriteedist, Teisest, kes peab vaimus Minaga dialoogi.

Südametunnistus, ladina *conscientia*, tähendab ühist, jagatud teadmist. Ristiusus tähendab see ülema ja alama, Jumala ja inimese jagatud teadmist heast ja kurjast. Alles südametunnistus kvalifitseerib inimese suveräänsiks indiviidiks, kes on midagi enam kui loodusnähtus. Süütunne ei ole mõttekonstruktsioon, vaid oma koha otsimine kosmilises korras, eksistentsiaalne akt. See on kõhedus omaenda tegudest, mis on rikkunud maailma harmooniat; äng, mida ei põhjusta mitte seadusest, vaid tabust üleastumine.³ Kultuur tähendabki tabusid.

Viivile on tähtis ainult südametunnistus ja seetõttu on ta itaallaste häbimoraalil põhineva näivusekultuse, *bella figura* naeruvääristamisel „Varjuteatris” nii halastamatu. Kahekõnes deklareerib ta otse: „Ei tule kuulata, mida maailm arvab, vaid tuleb kuulata, mida oma sisetunne ütleb, isegi kui see on risti vastupidine kõigi teiste arvamusega.” Hedi Rosma resümeerib: „Kui oma häbi enam ei häbeneta, ollaksegi vist tõe ja aususele juba sammukese lähemal” (lk 116).

Juba on siin ja seal arutatud, mis asi see „Varjuteater” õigupoolest on. Roman? Essee? Reisikiri? Kui otsida maailmakirjandusest „Varjuteatrile” analooge, siis tuleb esimesena meelde Curzio Malaparte „Kaputt”. Oma häälestuselt, sõnastuse ekspressiivsusest, karakterite ja stseenide aistitavusest ning teose ülesehituselt sarnaneb „Varjuteater” just nimetatud teosega.

Kuid žanri küsimus on kõrvalise tähtsusega. Ütleme lihtsalt: see on mitmeplaaniline raamat, rikkalik tekst,

³ Vt L. Kołakowski, Religioon. Tallinn: Vagabund, 2004, lk 209.

võib-olla isegi SÕNA. Sellist määratlust toetab ka Viivi ülestunnistus: „See on imelik, et sa räägid siin millestki, mida ma enda juures väga iseäralikul viisil tunnen. Et ma olen raamat. See, mida ma kirjutan, ei ole „looming”, ei ole „tekst”, ei ole „luule” ja ei ole „proosa”, vaid on MINA. Ja samas see MINA on imelikul viisil ebaisikuline, see on osa maailmast. [---] Ma ise tunnen küll, et ma pole muud, kui inimese kujul ilmunud sõna. KELLE sõna ja MIS sõna, seda pean ma välja selgitama oma eluga” („Ma olen raamat”, lk 35–36).

Võib-olla on „Varjuteater” oma transtendentsete kaemuste ja prohvetlike vannutustega internetipõlvkonnale liiga kange kraam. Nad on orienteeritud moele, trendidele, avalikule arvamusele, s.t häbimoraalile, ja on samas harju-

nud epateeriva ropendamisega – mis võib kõlada paradoksaalselt –, kuid kohuvad tagasi pühaduse ees. Monitoride ja linnatulede kuma on kinni katnud tähistäeva.

Viivi sihiks ei ole kedagi indoktrineerida, ta lihtsalt püüab endas ja maailmas selgust saada. „Minu jaoks on maailm olemas siis, kui ta on sõnastunud” („Ma olen raamat”, lk 58). Lõpuks pole „Varjuteater” üldsegi raskepärane ega tumemeelne teos, nagu eelnevate arutluste põhjal võib tunduda. Otse vastupidi. Elu võrendike loodimise kõrval on „Varjuteatris” palju lustakaid episoode. Nalja saab kõvasti. Sest nagu Viivi isa on öelnud: „Vanajumal on kange naljamees.”

JOEL SANG

UKU MASINGU SUURUSEST JA LÄHEDUSEST

Inimesepoeg valgel laeval. Uku Masing 100. Koostaja Arne Merilai. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu Ülikool, 2010. 528 lk.

Arne Merilai koostatud ning Eesti Kirjandusmuuseumi ja Tartu Ülikooli ühiselt väljaantud ettekandekogumik „Inimesepoeg valgel laeval” ühendab endasse Uku Masingu 100. sünniaastapäeva konverentsidel peetud ettekanded ning üht-teist Masingu-teemalist veel: raamatu lõpetab Vallo Kepi Masingu-triloogia stsenaarium (transkriptsioon). Tegu on mahuka teosega, kus üksjagu eriilmelisi käsitlusi nii Masingu isiksusest kui ka tema loomingust, teadustööst, tema vaimsete otsingute seostest jms. Masingu 100. juubel väärrib seesugust väljaannet kindlasti, seda enam, et pole ju selge, millal õnnestuks nii palju Masinguga seotud või temast huvitatud inimesi taas saada üheskoos temast kõnelema.

Üks raamatus kõnelejatest (Linnart Mäll) on praeguseks meie hulgast juba lahkunud, teine (Lauri Sommer) aga mainib oma sõnavõtus, et sinne võib jääda tema viimaseks avalikuks sõnavõtuks Masingu teemal.

Raamatu temaatiline liigendatus on selge ja sümpaatne: teretused, usuteadus, luuleteadus, keeleteadus, muinas-teadus, täävitused. Raamatu keskmiised neli jaotust vaatlevad Masingule hingelähedasi valdkondi peamiselt konkreetselt piiritletud küsimuste kaudu. Mulle olid meeldejäävamateks käsitlused „Uku Masingu 1930. aastate luule värsimõõt ja värsisemantika” (autor Aile Tooming), „Märkusi Uku Masingu ja tema Vana Testamendi prohvetluse käsitluse juurde” (Urmas Nõmmik) või „Džunglilindude maakeelne laul” (Karl Pajusalu tõeliselt põnev analüüs luulekogu „Džunglilinnud” murdetäustadest). Samal ajal jääb mõnes kirjutises, nagu näiteks Kalle

Kasemaa „Lõigend Pärsiast”, kõneldu seos Masinguga vaid kaudseks. Raamatu mahukaima, ainulaadseima ja väärtuslikema osa moodustavad aga koguteost lõpetavad „Täävitused”, kus Masingust kõneldakse kõige laiahaardelisemalt ja läbi isiklike kogemuste prisma.

Tunnusjoon, mis raamatus sisalduvate kõnede ja esseede eriilmelisuse keskel ehk enim silma hakkab, on Masingu käsitlemine mässajana, vaimse revolutsionäärina. Eri kõnelejad annavad sellele eri tõlgendusi: geenius, müstik. Ent geeniused ja müstikud on samuti teatud mõttes mässajad ja revolutsionäärid. Geniaalsus kui selline eeldab pretsedendi loomist, seesugust toimimist või mõtlemist, mille peale keegi varem pole tulnud. Ja samas avab geniaalne vaim uusi tähendusi, uusi teid. Müstikud on enamasti tegutsenud küll teatud traditsiooni raames, ent pole ise sellele traditsioonile allutatud. Müstik eirab, ületab piire – vormipiire, tajupiire, selle maailma reaalsuse piire.

Geeniusi ja müstikuid on pea alati ühtaegu nii põlatud-kardetud kui ka ülistatud – enamasti esmalt põlatud ja pärast ülistatud. Harv pole seegi, et nad on tõelisse auhiilgusse tõusnud alles pärast oma lahkumist. Need tunnusjooned iseloomustavad ka Uku Masingut. Tõnis Lukas lausub raamatut avavas „Teretuste” jaotuses: „Mis tegi ta eriliseks – on see eruditsiooni ja fantaasia koos kasutamine? Lisaks eruditsioonile julgus kombineerida ennenägematut või ettearvamatu” (lk 21). Suure osa oma elust põlustatuna elanud Masing nägi paljusid asju väga teistmoodi kui inimesed ta ümber. Pole vist õieti valdkonda, kus see väide ei kehtiks. Teoloogiaski, Masingu keskses tegevusvaldkonnas, oli Masingu käsitus kristlusest ja Jumalast tavapärastest kristlikest arusaamadest sedavõrd erinev, et olen imestanud selle innukuse üle, millega kristlik kirik Masingut

tänapäeval omaks võtab. Ka kõnealuse raamatu „Inimesepeog valgel laeval” põhjal näib, et Masing võinuks sama hästi ühise keele leida budistide või mõne uuesoteerilise suunaga, pärinev ta ise vaid teistsugusest sotsiaalkultuurilisest keskkonnast. „Ka Jumal on ju ainult *osutus* või *tingmärk*,” ütleb ta näiteks (lk 52). Või siis: „Lõpmatu aegruum ei ole midagi muud kui Jumal, ainult isiklikud kvaliteedid on maha arvatud, need mis inimene antropomorfelt juurde on pannud” (lk 53). Selline abstraktsus Jumala käsitlemisel on küllalt lähedane impersonalistlike transtsendentalistide koolkondadega Indias või mujal. Siinkohal võiks õieti küsida, kas Masing oli geenius või siis lihtsalt väga laia haardega mõtleja. Vastuse annab sellele küsimusele küllap igaüks ise, ent arvan, et küsida sedasi tasuks.

Sest geeniusete, nagu ka kangelastega on seotud veel üks huvitav sotsiaalne fenomen. See on see, et rahvas vajab nende olemasolu. Nende najal, kes suured kas vaimus või jõus, on võimalik tunda endki suurema, tähtsama ja paremana. Tänapäeval väljendub see eriti eredalt spordis, kus võidukad sportlased on rahva sangarid. Vaimuiniimestega on lugu veidi teine, ent sarnane fenomen toimib ka siin: nendegi ülistamine aitab meil kinnistada soovitud pilti oma kollektiivsest identiteedist, kui näeme neis avaldumas rahva ja mitte pelgalt indiviidi kvaliteeti. Siit on aga mõistagi vaid väike samm isikukultusele ning teise inimese mõtteleome kasutamiseni omaenda hiilguse rõhutamiseks. Siira tänutunde koha võib võtta tühi kiitus.

Julgen mõelda, et raamatus „Inimesepeog valgel laeval” leidub mõlemat, mis seesuguse juubelivaljaande puhul on ilmselt paratamatu. Rõõmustavam on aga see, et kõige muu kõrval on siin Masingu nägemuste ja loometöö kriitilist analüüsi, s.t käsitlusi, mis ei lähtu

aksiomaatilisest eeldusest, et Masing oli geenius, õpetaja. Rõõmustav on see asjaolu mitte seepärast, et näeksin kriitilisuses väärtust omaette, vaid kuna selline lähenemine aitab meil Masingu peaaegu müütilisest suuruselt tagasi inimlikule tasandile tuua ning mul isiklikult on usku, et just sel viisil Masingule lähenedes on meil rohkem võimalust tema tööst, mõtteist, loomingu- ja elust vaimustuda, innustuda, nägemises kasvada. Selline lähenemine kajastub näiteks raamatu koostaja Arne Merilai enda essees, samuti on sama temaatikat oma kõnes ära märkinud Lauri Sommer, öeldes: „Elujõuline kultuur ei vaja oma suurmeeste kuulutajaid, vaid pigem mitmekylgselt inspireeritud inimesi eri tegevusaladelt” (lk 355). Suurkujude vabastamine nende automaatsest nimbusest võimaldab meil neile kergemini läheneda, aga tagab ka selle, et kultuur püsib elusana, s.t muutuvana, ega tardu mõneks staatiliseks hiilguseks. Sommer jätkab: „Tema luule elas õhukestes esmatrykkides... ning kirjutusmasinal ymber löödud käsikirjades, mida reliikviatena edasi anti – neis oli sees kas autori kujunduslik taotlus, kirjastaja ind või lugeja huvi. Aga suurtes takkajäreletellistes, kus ei osata piiri pidada ja valida, luule pahatihti lämbub. Raamatute kompositsioon on raskepärane. Algaja Masingu-lugeja ei jõua sadu lehekylgi haarata ja nädalate kaupa selekteerida. Täna vajaks ta sissejuhatavat valikut, esimest vapustust” (lk 361).

Mul jääb üle vaid nõustuda. Eelöeldu valguses võib Masingu põlustatuses näha talle ka omamoodi õnnistust – seda mainivad mitmedki raamatus kõnelejad. Raskus võib olla hüvang ja üks suurmehe võimeid on näha saatuses kõrgemat otstarvet. Nii või teisiti, vaevalt oleks Masingule suurejooneline kiitus ja aupaistesse säädmine ta enda juuresolekul nii väga meeldinud, nagu

ilmestab hästi Ilmar Vene kirjeldus Masingu suhtumisest Goethesse: „Goethet ülistati nii ohtralt, et Masing ei suutnud teda tähelepanuvääriliseks pidada” (lk 387).

Masingu ja tema tunnustamisega seotult meenub mulle veel Indiast pärit *bhakti* (pühendumusliku alistumise-ülendumise) traditsioonist pärit ütlus: „Varja oma õpetajat.” Selle ütluse mõte seisneb selles, et tõeline õpilane ei esi- ne kunagi sellega, kelle õpilane ta on, s.t ta ei püüa ennast oma õpetaja varal suuremaks teha. Pigem üritab oma suutlikkuse piires ellu viia õpetajalt saadud tarkusi. Kummaline tundub mulle sõnavõtt, mis Masingu enda asemel keskendub pigem sellele, kuidas kõneleja on Masingu täpsem ja väärikam järgija kui teised tema austajad. Sest üks kõnealuse raamatu väärtusi on mu meelest just see, et lugeja saab võimaluse näha, kui paljusid erinevaid eesti kultuuriinimesi Uku Masing on mõjutanud ja seega kuidas Masingu „külvatu” on omasoodu edasi arenenud ja omakorda külvanud uusi seemneid järgmistesse põlvkondadesse ja inimestesse. On ju kindlasti Eestis inimesi, keda pole otseselt mõjutanud Masing, küll aga Masingult saadu Kaplinskis, Runnelis jt. Võib-olla just selles tuleks näha Masingu paljuarutletud missiooni: teatud loometeede ja mõttesuundade lahti lükkamist eesti kultuuriruumis. Lõpuks ei olnud ju ka Masing eikuski tekkinud sähvatus, temalgi olid omad juured, ehkki vahel üsna varjatud; temagi oli kild suuremast ter- vikust, temagi oli vahendaja. Ilmar Vene võtab oma traktaadi „Kahtlemis- ajastu kristlane” kokku näiteks järgnevalt: „Ka Masing kuulus romantikute lapselaste hulka. Muidugi poleks selline päritolu talle meeldinud, aga mis tähtsust saab meie meeldimustel olla? Päritolu kuulub nähtuste hulka, mis saab meile osaks, ilma et me endi suhtumised vähimalgi määral arvesse

tuleksid” (lk 439). Muide, Vene „Kahtlemisajastu kristlane”, mida Arne Merilai eessõnas raamatu üheks kõrghetkeks nimetab, on tõepoolest väga väärt lugemine juba ainuüksi Euroopa kultuuri- ja usundiajaloo käsitluse pärast. Leian, et tegu on ühe põnevaima seesuguse käsitlusega eesti keeles.

Kokkuvõttena võib korrata, et „Inimesepoeg valgel laeval” on Masingu

mälestusele kohane raamat. On ilmselge, et neil, kelle riuleis Masingu teosed aukohal seisavad, saab seal seisma ka see raamat. Aga ka neile, kes Masinguga nii tuttavad ei ole, pakub „Inimesepoeg valgel laeval” huvitavaid sisseväärtusi selle suure vaimu maailmapilti ja arvamistesse.

MATHURA

ÜKS UNUNENUD VESIPAPP

Mart Mäger (Vesipapp). Taevasalla. Valitud luuletused. Koostanud Toomas Haug. Tartu: Ilmamaa, 2010. 118 lk.

Mart Mägra valikkogu „Taevasalla” on intrigeeriv raamat. Seda lugedes on raske vältida mõtlemist ajast ja kirjanduse toimimisest. Autori surma ja valikkogu ilmumist lahutab 18 aastat. Ajavahe luuletuste kirjutamise ja nende lugemise vahel täna on veelgi suurem. Seetõttu peab arvustaja endalt paratamatult küsima, kuidas sääras raamatut üldse hinnata. Milline peaks olema kriitiku roll selle tutvustamisel? Kas postuumselt ilmunud valikkogu saab olla midagi enam kui ajastupõhine dokument? Seda eriti meie tänase kirjandusmõtte taustal, mis nii armastab kümnendeid ega pöördu tagasi juba läbitu juurde. Mart Mägra luulel on teisi tunnuseid, miks see ei sobitu hästi tänapäeva kirjanduskaanonisse. See on looduslähedane, tuntavalt rahvuslik, läbinisti elujaatav ja vist mitte millelegi vastanduv luule. Samuti polnud kirjutamine Mart Mägra jaoks põhitegevus, vaid ehk pigem hobi folkloristi ja kirjandusteadlase ameti kõrval – umbes nagu jahilkäimine. Ka ei avaldanud Mäger oma eluajal palju, kõigest kaks luulekogu: „Aastaringist” (1975) ja „Kuningamaa” (1986), lisaks õhukese

jutukogu „Animalia” (1978).¹ Need tunnused kokku on ilmselt kindlaim retsept antoloogiast ja kirjandusloost kõrvalejäämiseks.² Mart Mägra loomingu pole siiani märkimisväärselt arvestatud³, ka „Eesti kirjanduslugu”⁴ tunneb teda kirjandusteadlase, mitte kirjanikuna.

Intriig on siin olemas, sest... Mart Mägralt sõnu laenates: „Sa õnnelik. //

¹ V. Vesipapp, Aastaringist. Tallinn: Eesti Raamat, 1975; Vesipapp, Kuningamaa. Tallinn: Eesti Raamat, 1986; Vesipapp, Animalia. Tallinn: Eesti Raamat, 1978.

² Näiteks Kajar Pruul peatub 1986. aasta Loomingu luuleülevaates põgusalt Mart Mägra kogul „Kuningamaa”, pidades vajalikuks tutvustust alustada lausega: „Vesipapp luuletab kirjandusteadlase- ja pedagoogitöö kõrvalt” (K. Pruul, Punktiire ja profiile eesti luulest. – Looming 1987, nr 4, lk 542). Sama toob esile Jaan Kross kümme aastat varem, väites, et Vesipapi teaduslikud huvid on liiga valdavad selleks, et ta olulisekstõus eesti luule arenguperspektiivis oleks tõenäoline (J. Kross, Luulest kahe kongressi vahel. – Looming 1976, nr 5, lk 855). Näib, nagu oleks autori kirjutamisväline põhitegevus iseenesest retseptiooni suunav tegur.

³ Erandiks on näiteks: A. Lõhmus, Valgusest ja helist saar. – Looming 1975, nr 6, lk 1041–1045.

⁴ E. Annus, L. Epner, A. Järv, S. Olesk, E. Süvalep, M. Velsker, Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri, 2001, lk 464, 564–565.

Lehekülgede arv ei loe. / Loeb lugeja” (lk 89). Lugeja vaatenurgast aga on „Taevasalla” väga hea raamat. Üks paremaid, mida ma viimastel aastatel olen käes hoidnud. „Taevasalla” näitab veenvalt inspiratsiooni ja kirjanduse seost, üht võimalust, kust ja kuidas luule saab tekkida. Mart Mägra luule peamiseks ajendiks näib olevat vaimustus elu rikkuse üle. „...jääst jäässe linnukoguduse / tuhathäälitsusi, lendutõusude ja laskumiste / kahinaid, lagled, koovitaja oreliviled ja koskla / orikarõhkimine, tuttpüti nuuskavad kraaksatused, / tülli tilinaid, sõtka viletiivad ning tiirukeha / västralöök vette, lume eel luikede kõnelusi lahes, / ning mõne endaks oldud hetke / sina oled kuulaja” (lk 28–29). Sama äratundmist elu üleküllusest väljendab Mägra luules korduv muinasjutu teema, arusaam, et elu on muinasjutust uskumatum. Ka valikkogu nimiluuletus toetab seda sõnumit: „Tee valla / taevasalla: / oh Jumal küll, / kui jumalik on / ilm!” (lk 83). Raamatu koostaja Toomas Haug selgitab seda esmapilgul raskestimõistetavat sõnamängu järgmiselt: „„Taevasalla” on soomekeelne *taivasalla*, s.t. lahtise taeva all, väljas, tavaline sõna, mis eestikeelsena saab aga poeetilise varjundi” (lk 108). Elamine taeva all ja ilmale avali – see võikski olla Mart Mägra luule keskne sõnum.

Soome keele ja murdekeele olulisust Mart Mägra jaoks aimub raamatus lisaks peakirjale mitmel pool mujal, nagu ka tema kompetentsi rahvapärismuse ja rahvabioloogia vallas. Mäger oli üks „Eesti–soome sõnaraamatu” koostajaid ning mitmete soome kirjanike eestindaja, tema kandidaaditöö leidis väljundi populaarses raamatus „Linnud rahva keeles ja meeles” (1969). Teadmistest ornitoloogia vallas ja huvist luule lühivormide vastu sündis hulk linnuteemalisi haikusid, millest paljud on hõlmatud ka käesolevasse valikkogusse. Hiljem ajendas haiku-

huvi autorit koostama kogumikku „Kõik siin maailmas. Valimik eesti haikusid” (1980), mis kahtlemata on tähelepanuväärne ja paljuloetud teos eesti luules. Lisaks tuleb märkida ta tööd tunnustatud kirjandusteadlasena. Mart Mägra akadeemilise tegevuse tundmine annab küllap lisaselgitusi tema luule iseärasuste mõistmiseks, aga ei põhjenda seda. Luuletuste vahetuses ja elujaatavuses aimub pigem kummaline kaksikelu, milles mees, kes töötas folkloristi ja kirjandusuurijana, elas tegelikult metsale ja kõneles oma salaarmastusest luule kaudu.

„Taevasalla” järelsõnas rõhutab koostaja Villem Ridala mõju Mart Mägra luulele (lk 105).⁵ See tähelepanek põhineb kindlasti Mägra loomingu heal tundmisel. Valikkogu lugedes ei jäänud mulle aga kõlama niivõrd seos Ridalaga, kes tundub romantilisem ja oma vormikasutuses väljapeetum, vaid võimalik seos Ernst Enno luulega. Seda mitte ainult ilmselt juhuslikku laadi viite tõttu, kus Mart Mäger annab ühele oma luuletusele pealkirjaks „Rändaja öhtulaul” (lk 17). Ka mitte seetõttu, et Enno kõndis Läänemaa koolinõunikuna küllap üsna samadel Hiiumaa radadel kus Mart Mäger ligi pool sajandit hiljem. Pigem avaldub see seos nii Enno kui ka Mägra loomingut iseloomustavas meeletus, ülepulbitsevas eluvaimustuses, mida nad püüavad väljendada keele nappide vahendite abil.⁶

⁵ Lisaks Villem Ridala mõjule (vt ka K. M u r u, Mäger ja Vesipapp. – Looming 1985, nr 2, lk 283–284; K. P r u u l, Punktire ja profiile eesti luulest. – Looming 1987, nr 4, lk 542) on Mart Mägra luules nähtud Gustav Suitsu loomingu mõjutusi [H. R u n n e l, Mart Mägrast mälestamisi (25. II 1935 – 21. III 1993) – Looming 1993, nr 5, lk 716–718].

⁶ Siin ei saa põhimõtteliselt nõustuda Sirje Kiini hinnanguga, mille kohaselt iseloomustab Vesipapi varast loomingut vähene elamuslikkus ja filosoofiline küpsus. Kiin toob olulise tegurina esile autori vanuse (40) debüüdi ilmumise ajal, tõlgendades teda kui

Kusjuures lugejal on tunne, et suurem osa sellest vaimustusest jääb paratamatult autori hinge, tema ja ta maailma vahele, ning luulesse ulatub sellest pelk jälg.

Eriti tajutav on see ülevoolavus Mägra valikkogu esimeses pooles, algsest raamatus „Aastaringist” ilmunud tekstides. Luule vormis avaldub see keele rikkalikkusena, muutlikkusena, tekst sillerdab tihti samavõrd kui rannikumeri, mida ta väljendab: „Selge meri üleni kilkab ja / läheb kildudeks / üleni päikesetaevale Kullikarelt / Ramseni ja Lembelaiust Latikalaiule ja / silmapiirini linnutäpiliselt kilkad keed / linnulapiline lagletus merel sajanokaline” (lk 23). Siinkohal võib küsida, kuidas on üldse võimalik loodust luules väljendada. Kui mitte maalida sõnades kirjeldavaid pilte, vaid tõesti püüda edasi anda kogu seda huilutavat mitmekesisust, mis avaneb, kui linnast ära minna ja oma sisekõnelt välja murda? Mägra tekstides on aimdus, mis on mindki tihti saatnud, et loodusest ei saa rääkida sõnadega kirjeldades, vaid kasutades keelt mingil muul viisil, kuidagi poolviltu ja riivamisi. Püüust väljendada looduse terviklikkust ja protsessuaalsust kõneleb ilmselt ka eri tajude, nähtuste läbipõimimine tekstis, vastandite mäng – nt „vere lõhn kala võdin peos ihu soojus põse vastu” (lk 42), „tuhas on öied ja õu on puhas” (lk 14) –, mis võimaldab keskkonda hõlmata märksa suuremas mõõtnes kui mis tahes kirjeldus.

Taotlusest väljendada loodust keele kõigi vahenditega tuleneb ilmselt ka Mägra luulekeele idiosünkraatilisus, paigutine raskesti ligipääsetavus. See pole enam keel tavatähenduses, vaid mingi sootuks keerukam poeetiline register. Silmatorkav on häälikusümboolika roll ja teksti komponeerimine

oma luulepõlvkonnast mahajäänut (S. K i i n, Kuidas võeti vastu neljateistkümmet luuledebüüti? – Sirp ja Vasar 2. IV 1976).

kõlapildist lähtuvalt: „...kesk virvendust värelust rōkatust hanede / kaagatusi kaugeid laglekäginaid persus krooksatab / kõlistab tillutaja õhukeha tinisema läbi viirede / kriiskamise päeva veeredes soku rōogatused...” (lk 7). Mart Mägra luule on kindlasti pigem kõlaline, auditiivsele tajule keskenduv kui visuaalne, nägemismeelest lähtuv. Äärmuslikemal juhtudel näib Mäger isegi hülgevast inimloomuse ning toetuvat loomalikule olemisele: „Pingutan kuulmist kaasaminevalt, / kuulen kõrvade kasvamist, / nina koonutab ilma, / ilm pöörab imeliseks – // metsapoolsest on ja isepidi: / vōbisevais sõõrmeis / sitikate lennuvärinad...” (lk 47).⁷

Samuti teeb teksti raskesti ligipääsetavaks, vähemalt loodusest vōõrdunud lugejale, looduse kujutamise täpsus. Eri lindude olemuse väljendamine on Mart Mägra luules sedavõrd liigitäpne, et autoril võiks kahtlustada ka loodusteaduslikku haridust. Näiteks hahalaulu kõlasid, rütme, kordusi ja hajumisi kujutavad read on silmapaistvalt loodusärksad: „haudeaegade eeli laotavad hääli / kooris laulu lausub aotav laotus / ao-aod kahkvel ohkvel kaovad kauguses / veepõhjad puhkevad laotused laulavad // ao ao ao ao ao ao / ao ao ao ao ao” (lk 41–42). Just säärasena üks hahaparv hommikuudus kostabki. Samuti võib luule mõistmist raskendada teksti põimitus loodusnähtustega ja korduvad viited keskkonnas olevale. Nii eeldab rannaroostiku häälte ja helide kujutamine ja võrdlus orelimänguga („üks tuul / tuleb nagu südameohe ja /

⁷ Kontrast Mart Mägra luule vahetuse ja kirjandusteoreetiliste strukturalistlike tekstide paiguti raskepärase väljenduse vahel on tuntav (vt M. M ä g e r, Luule ja lugeja. Artikleid, arvustusi, esseid. Tallinn: Eesti Raamat, 1979). Jääb vaid imestada, mil viisil õnnestus autoril end jagada kahe nii erineva kirjutamismodaalsuse vahel või – mis ehk veelgi keerulisem – kuidas, teades väga hästi luule teooriat ja tehnikat, kirjutada ikkagi nii vahetult ja looduserksalt.

ebelevate roolehtede teravad lindid / libisevad üle põse käib / võpatas su õlgadest läbi / oo ootamatusepuudutus / koju pääseda / hetk tuuletallamishäälset kahinat orelis...”, lk 28) lugejalt roostikukogemust, teadmist, mil viisil kümned tuhanded korrred tuule käes mängivad, mis tunne on olla roolaama keskel, mis su ümber kahiseb ja laine-tab. Tunnetus, mida see konkreetne luuletus eeldab, on ilmselt lihtsamini kättesaadav saartelt või rannikult pärit lugejatele ja raskemini dekodeeritav lõunaeestlastele.

Eestimaa on oma väiksusest hoolimata looduslikult väga mitmekesine paik. Kui kirjanik taotleb oma loodustunnetuses enam kui abstraktsete loodusnähtuste kujutamist, siis ilmselt tuleks ka tema loomingu tõlgendamisel arvesse võtta paikkondlikku looduskogemust. Pilliroo, randastrite, nastikute, viidikate ja kümnete teiste rannikul elavate taime- ja loomaliikidega ongi Mart Mägra kirjutatu äratuntavalt Eesti saarte luule, inspireeritud taevaavarusest, meretuultest ja lindude luilutamisest. Küllap peegeldab ka luuletuste rütmide muutlikkus, nende tundlikkus ja peenejoonelisus osati rannikumere tujukust ja mitmepalgelisust. Luuletustes esinevaid Saaremaa ja Hiiumaa toponüüme on põhjalikumalt analüüsinud valikkomu järelsõnas Toomas Haug (lk 108–112). Mart Mäger veetis mitmed suved Saaremaal Laimjala vallas väikesele laiule püstitatud suvemajas, ning paljud paiganimed luuletustes pärinevad just sellest Saaremaa kagunurgast. Tema teise luulekogu „Kuningamaa” pealkiri väljendavatki poeetiliselt suvekoduks olnud laidu, Ussiveed.⁸ Eesti looduslikule ja kirjan-

duslikule mitmekesisusele mõeldes on niivõrd intensiivset saarte eripära väljendav loodusluule tähelepanu vääriv.

Äratuntavaks allhoovuseks on Mart Mägra luules rahvusluse, kultuuriloo ja rahvapärasuse teema, mis seob teda osaga 1970. ja 1980. aastate luulepölvkonnast. Valikkomu esimeses osas „Aastaringist” on eraldi tsükkel pealkirjaga „Koldelaulud”, mille tekstid tegelevad kultuurimälu teemaga. „Kuningamaa” tekstides muutub rahvapärasus intensiivsemaks ja põimub loodustajudega enam ühte. Mõlemad, nii sõna („Ilmasammast püsib, sõna seob”, lk 71) kui ka keskkond („meri püsib / ikka sama”, lk 81) kestavad üle põlvkondade ning rahvapärased lausumised („Kuu, kuu, sina vanaks, / mina nooreks!”, lk 58) seovad neid mõlemat. Kuid nii nagu loodustaju ei jää ka Mart Mägra rahvapärasus mingil juhul deklaratiivseks. Ühelt poolt teab Mäger uurijana rahvakultuurist piisavalt palju, et väljendada seda ka luules detailrikkalt. Teisalt tundub tema seos kultuuripärimusega isiklik, läbitunnetatud ning mõnel juhul võtab autor isegi kultuurimälu kandja, lausuja rolli: „Sõna-sõnalt olen kalmukülaline, / Tagamõisa mees tagalahtedel. / Sõnasepad astuvad alla, / üle väinade, elurajade / sõnad, kõlad, kõnelejad. // Tuulikud tuulest ära, / tuuled varjudes. // Perest peresse sõna-sõnalt / valgest valgemas valguses / selle maa keeles / sõnutud südame taha / see maa” (lk 39–40). Vormiliselt kasutab Mäger neis luuletustes tihti loodusluulega sarnaseid võtteid: kordusi, vastandusi, nähtuste läbipõimumist, libisevat taju, mis võimaldab tal luua häid tervimälu ulatuda linnutiibade kaudu kaugemale üle suletud riigipiiride ja saada kaugelt Ghanast linnu jalarõngastega salasõnumeid (V e s i p a p p, Animalia. Tallinn: Eesti Raamat, 1978, lk 71–85). Kuninga (ka krahvi) mõiste on olnud Eestis laiemalt kasutusel väikesaarte ainuasukate ja vabameeste tähistamiseks. Nii näiteks kutsuti Vaika linnukaitseala rajajat majakavaht Artur Toomi Vilsandi linnukuningaks.

⁸ Kuninga kujund on keskne Mart Mägra jutus „Kuningaseis”. Kuningas seostub muinasjutuloogikaga, kus juhuslikke, ette sattuvaid vahendeid appi võttes võidetakse kuningriike, seostub vabadusega tulla ja minna, laidudega, mille tuhandepealised linnuparvi saab kujutleda alamateks, või-

kutunnetusi. Sellised vahendid on hästi esil raamatu pikimas luuletuses, „sauepõllulised” (lk 67–70), mis on suurepärase ja väljapeetud elu kestvuse ülistus.

Valikkogu teise poolde, „Kuningamaa” tekstidesse ja eriti varem eraldi raamatuna avaldamata luuletuste tsükklisse „Viimased luuletused” sigineb nukramaid toone, üksinduse ja üksinda loodusega vastakuti olemise tunnet. Needki tunded lähtuvad vahetust looduskogemusest, lihtsalt mees looduses näib olevat muutunud ja märkab nüüd süngemat: „must lind ujub kaheks kuu / kildudeks koguni / savised killud / partspillide rämedad / rändpardihääled // Toonela lind / kuu sees öö peal / vees” (lk 61). Luiged on Mägra luuletuste sagedasemad külalised linnuriigist, kuid ma ei tahaks neid tõsta sümboli staatusesse. Rannikukogemusega inimene teab, et luiged ongi Eesti saartele väga iseloomulikud ning oma kõverate kaelte ja kluigatustega ka ühed poeetilisemad linnud. Mägra luiged ilmuvad eri seostes ja meeleoludes, nad pole tekstis „käskjalad ja kuulutajad”⁹ rohkem, kui nad on seda Saaremaa lahesoppides ujudes ja lennates. Osati rõhutub luuletuste nukrus ilmselt ka lugemise ajalise distantsi tõttu: tekstid, milles autor arvab perega veedetud ilusa hetke oma elu keskpäevaks (lk 25), või kus kägu kukatab autorile ainult ühe korra (lk 78), paistavad autori varajase lahkumise tõttu enam ettekuulutuslikud, kui nad luuletuste kirjutamise ja avaldamise ajal ehk olid.

Ajaline distants ja retseptsiooni teema seondub ka koostaja Toomas Haugi rolliga selles raamatus. Järelsõnast saab lugeda, et valikkogu koostamisel on lähtutud Mart Mägra näpunäidetest ja et koostaja roll valikkogu ülesehituses on olnud üsna tagasihoidlik. Samas lõpetab raamatu koostaja mahukas

järelsõna „Mart Märga maastikud. Ussivee” (lk 101–113), mis annab kogule kontekstuaalse raami. Ühtpidi on see hea, sest kust lugeja ikka saaks infot autori elulooliste seikade ja huvide kohta. Teisalt aimub järelsõnast paratamatult Toomas Haugi isiklikku suhet Mart Mägraga, õpilase siirast lugupidamist oma õpetaja vastu. Haugi roll Mart Mägra pärandi lugejani toomisel väärrib respekti, aga jõuline ja isiklikust mälust väljakasvav järelsõna ka suunab lugejat. Biograafilisena ja pisut nostalgilisena annab see raamatule tervikuna teatud minevikulise, tagasivaatava perspektiivi. Jõuan siin tagasi arvustuse alguses esitatud küsimuseni: kas sellist valikkogu saab lugeda vaid ajaloolise dokumendina või siiski ka mõnel muul viisil?

Tajusin luulekogu lugedes korduvalt oma tähelepanekute hälbimist Toomas Haugi etteantud toetuspunktidest. Perspektiivide erinevuse ja ajalise distantsi tõttu on see ilmselt ka paratamatu. Juhusliku kokkusattumusena märkib aasta 1975, mil ilmus „Aastaringist” ning mil Toomas Haug ja Mart Mäger esmakordselt kohtusid,¹⁰ mu sünniaastat. Seetõttu pole ma ka kahjuks tundnud Mart Mäkra kui inimest, mis tähendab, et ma loen tema luulet ilma mälestusteta autorist. Aga just selle ajalise distantsi tõttu, nostalgilise perspektiivi puudumise tõttu olen ma ehk positsioonis, et väita: Mart Mägra luule väärrib enam kui vaid ajaloolist perspektiivi, sel on püsiväärtus, see kuulub eesti keeles loodusest kirjutatud luule paremiku ja kõneleb eri põlvkondadest lugejatele. Mart Mägra kirjutatu olulisim väärtus on liigi- ja keskkonnatäpsus, see on paikkonnapärase ehe luule, mis mitte ainult ei kirjelda, vaid väljendab looduses toimuvat. Säärasena on Mart Mägra kirjutatu lugeja suhtes nõudlik, sest eeldab

⁹ M. M ä g e r, Linnud rahva keeles ja meeles. 2. tr. Tallinn: Koolibri, 1994, lk 284.

¹⁰ T. H a u g, Mäger, Vesipapp ja paradisi pimedus. – Looming 2004, nr 2, lk 280.

temalt autoriga sarnanevat dialoogivõimet keskkonnaga.¹¹

Samal ajal ei saa mööda küsimusest, miks pole seda autorit varem märgatud, miks pole Mart Mägra looming omas ajas ega hiljem saanud väärilise tähelepanu osaliseks. Mart Mägra luule sisuline tase koos retseptsiooni vähesusega mõjub kriitilise kommentaarina eesti kirjanduskriitikale. Võib küsida, kas ei keskendu kirjanduskriitika liiga palju kaanonile, kas ei mõtle ta liiga palju progresseeruvates kümnendites,

¹¹ Mu arvamus langeb üldjoontes kokku Aivo Lõhmuse seisukohaga, kes kirjutab Mart Mägra debüütökogust: „„Aastaringist”-raamatu näol on meil tegemist väga erilaadse ja omanäolise debüüdiga ja seda just autori loodusetunnetuse poolest. [...] Peaaegu terve kõnealune luulekogu on tõestuseks, et alles on mitte ainult linnu-, vaid ka muud hääled, alles on värvid ja lõhnad, ja palju muud. Väheks kipub jääma hoopis kõrvu, mis kuuleksid, silmi, mis näeksid, sõõrmeid, mis lõhnu naudiksid” (A. Lõhmus, Valgusest ja helist saar. – Looming 1975, nr 6, lk 1044).

nii et mõni hea, kuid antud hetke peavoolu mitte mahtuv autor jääbki jäädavalt tähelepanuta. Ehk vajaksime kirjanduses rohkem vaadet, mis oleks ökolooliline või ka sisuliselt postmodernistlik, mis tunnustaks enam kirjanduse mitmekesisust ja eri kirjanduslooliste perspektiivide paralleelsust. Mis paneks küll tähele põlvkonnvahetusi kirjanduses, kuid väärtustaks ka neid läbivaid püsivaid suundumusi, nagu näiteks ikka ja jälle esile kerkiv looduslähedus. On ju eri tekstitüüpide ja vaadete samaaegne esinemine, nendevaheline pinge ja dialoog kultuuri ja kirjanduse elujõu mõõt. Säärane mitmes mõttes ökoloolisem kirjanduskäsitlus pakuks parema lähtekoha ka selliste oma aega mittemahtuvate teoste retseptsiooniks, nagu seda on Mart Mägra „Taevasalla”.

TIMO MARAN

UURIMUS POLÜSEEMIA UURIMISEST

Ann Veismann. Eesti keele kaas- ja määrsonade semantika võimalusi. Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis 11. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009. 142 lk.

Ann Veismanni väitekirja teemaks on kaas- ja määrsonade semantika. Uurimuses vaadeldakse kõigepealt sõnade *üle* ja *peale* semantikat, aga lisaks nendele puudutab ta ka sõnade *edasi*, *tagasi*, *ette*, *üles*, *alla*, *maha* kasutamist ühendverbides. Töö teoreetiliseks taustaks on kognitiivne keeleteadus, eriti kognitiivne leksikaalne semantika ja kognitiivne grammatika ning ka grammatiseerumisteooria.

Raamatus käsitletakse erinevatest vaatenurkadest sõna tähenduskattego

ria liigendumist: milline on põhitähenduse roll sõna tähenduses, kuidas toimub spetsiifiliste tähenduste lainenemine ja kuidas peaks kategooriate liigendust keeleanalüüsi kirjeldama. Kesksed küsimused on autori enda sõnul (lk 11) kujunenud töö käigus, sest tekkis probleeme tähendusvõrgustiku kasutamisel kirjeldusvahendina ning selgus, et tähendusvõrgustiku koostamise teoreetilised printsiibid pole selged. Need küsimused suunasid autorit kasutama võrgustikumudeli koostamiseks ka empiirilisi andmeid. Töö teoreetilised küsimused on niimoodi seotud ühelt poolt skemaatilise tähenduse ja (ruumilist tähendust väljendava) prototüübi vahekorraga, teiselt poolt empiiriliste meetodite (korpuste, katsete)

kasutamiseks. Uurimuse teine probleemiring puudutab tähenduse laienemisele aluseks olevaid motiive ja mehhanisme.

Uurimuse teemad on päevakohased. Kognitiivses lingvistikas on pikalt tegeldud peamiselt introspektsiooniga (lk 32–33), kuigi viimasel ajal on ka empiirilised meetodid rohkem tähelepanu pälvinud.¹ Samal ajal on polüsemia modelleerimine jätkuvalt kognitiivse keeleteaduse keskseid teemasid. Inglise *over* 'üle' on üks esimesi sõnu, mille kohta ilmus kognitiivsemantiline analüüs ning sellele Claudia Brugmani 1981. aastal avaldatud tööle² on järgnenud mitu olulist uurimust³. Nii need kui ka teised, tihti päris vastandlike seisukohtade ja järeldustega uurimused näitavad, et kuigi sõna semantikat radiaalse kategooriana kirjeldada on psühholoogiliselt põhjendatud, nõuab radiaalses võrgustikus tähenduste kindlakstegemine põhjalikumaid kriteeriume, mille leidmiseks on vaja ka eri keelte analüüsi. Sellesse diskussiooni annab Ann Veismanni töö oma huvitava panuse.

Uurimus ilmub monograafia kujul, aga selle taustaks on üheksa artiklit (üks konverentsietekande käsikiri, teised avaldatud või töö ilmunise ajal avaldamisel olnud artiklid). Nendest

¹ Methods in Cognitive Linguistics. M. Gonzalez-Marquez, I. Mittelberg, S. Coulson, M. J. Spivey (toim). Amsterdam: John Benjamins, 2007.

² C. Brugman, The Story of *over*. Polysemy, Semantics, and the Structure of the Lexicon. New York: Garland Press, 1981.

³ D. Sandra, S. Rice, Network Analyses of Prepositional Meaning. Mirroring Whose Mind – the Linguist's or the Language User's? – Cognitive Linguistics 1995, nr 6 (1), lk 89–130; A. Tyler, V. Evans, Reconsidering Prepositional Polysemy Networks. The Case of *over*. – Polysemy. Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language. B. Nerlich, Z. Todd, V. Herman, D. D. Clarke (toim), Berlin: Mouton de Gruyter, 2003, lk 95–160.

kuus on autori omad ja kolm koostöös tehtud (teisteks autoriteks Ilona Trangel, Renate Pajusalu ning Marianne Mett). Monograafia koosneb kaheksast peatükist ja kokkuvõttest. Esimesed kolm peatükki kirjeldavad töö eesmärgi ja teoreetilist tausta, põhjendavad materjali valikut ning annavad ülevaate materjali kogumisest. Neljas peatükk on uurimisteema jaoks eriti oluline. Selles käsitletakse keskse tähenduse väljaselgitamise põhjendusi ning kirjeldatakse katsete tulemusi ja kasutatud korpusi. Viimasel peatükis tutvustatakse tähenduste kirjeldamiseks tarvitatud skeemkujutlus- ning prototüüpmodelit. Kuuendas ja seitsmendas peatükis esitatakse sõnade *üle* ja *peale* analüüs. Kaheksandas peatükis, mis põhineb koos Ilona Trangeliga tehtud uurimistöö, analüüsitakse afiksaaladverbide tähendusi, lähtudes nende ruumitähendustest. Monograafia ülesehitus on selge, kuigi peatükid on väga erineva mahuga ning teooria ja analüüs on esitatud enam-vähem lahus. Ann Veismann on kognitiivse keeleteadusega põhjalikult kursis ja valdab erinevaid teoreetilisi käsitlusviise, aga lugejal on vahel raske jälgida, missugused mõttekäigud on olulised just nimelt selle töö jaoks ja millised on autori enda vaated.

Sõnade *üle* ja *peale* tähendusvõrgustike koostamisel on kasutatud peamiselt eesti kirjakeele korpusi, mis tähendab, et polüsemia käsitlus põhineb tugevalt ajalehe- ning ilukirjandustekstidel (lk 13–15, 45, 46, 53). Keskse tähenduse määramise puhul on aga kõige tähtsamad katsete tulemused (lk 54–60), kuigi kasutatud on ka TÜ vana kirjakeele korpusi. Peale selle on näiteid otsitud sõnaraamatutest ja mõningal määral ka TÜ suulise kõne korpusist ning murrete korpusist (lk 14).

Peatükis 4 kasutatakse korpusi andmeid ning katsete tulemusi sõnade *üle* ja *peale* keskse tähenduse määrami-

sel. Eesmärgiks on testida printsiipe, mille järgi oleks võimalik välja selgitada selline põhitähendus, millega saaks siduda vastava sõna kõik ülejäänud tähendused. Lähtekohaks on Andrea Tyleri ja Vyvyan Evansi esitatud kriteeriumid⁴ varasemus (ptk 4.2.1), sagedus (ptk 4.2.2) ning katsetes esildumine (ptk 4.2.3). Katseid on kaks (lk 14, 53–57): esimeses kirjutasiid üliõpilased lauseid, kus *üle* ja *peale* esinevad võimalikult erinevas tähenduses; teine oli spontaanse produtseerimise katse, milles üliõpilastel paluti kirja panna kümme esimesena meenuvat lauset sõnadega *üle*, *alla*, *peale*. Katsed on hästi läbi mõeldud ja nende tulemused on töö eesmärkidega kooskõlas.

Sõna põhitähenduse kohta annavad varasemus, kirjutatud korpuses esinemise sagedus ning produktsioonikatse erinevaid tulemusi. Suurem osa kirjutatud keele (ajalehtede ning ilukirjanduse, ka vana kirjakeele) tähendustest on abstraktsed (lk 53). Tähenduste produktsioonikatses meenuvad katseisikutele esimesena konkreetsete ruumitähendused (lk 54), aga abstraktseid tähendusi pakutakse rohkem. Ruumilisi tähendusi on Veismanni spontaanse produtseerimise katses natuke rohkem kui abstraktseid, aga vahe on väike (lk 56). Autor tõestab usutavalt, et sagedus üksinda ei näita prototüüpsust. Tähtsaim argument on, et ruumi valdkond on palju ühtsem kui väga mitmekesine abstraktne valdkond. Eriti katsete tulemustele tuginedes jõuab autor siiski järeldusele, et sõnade *üle* ja *peale* polüseemiavõrgustikus domineerivad ruumisuhete väljendavad tähendused. Lugeja jaoks võiks seda väidet siiski veel selgemalt põhjendada ka katseisikute moodustatud lausetega.

Ainestik on mitmekülgne ja seda on kasutatud oskuslikult. Pean siiski kirja-

⁴ A. Tyler, V. Evans, Reconsidering Prepositional Polysemy Networks. The Case of *over*, lk 95–160.

liku materjali hulka tänapäeva eesti keele kohta liiga väikeseks: vähemalt selles mõttes, et töö üks eesmärke on toetuda empiirilistele andmetele. Näiteks sõnade *üle* ja *peale* tänapäevast kasutamist on uuritud sõnaliigi ning tähendusvaldkondade järgi 200 näite varal (umbes sada ajalehe- ja sada ilukirjanduskeele näidet). Samal ajal võib tekkida ka üldisem küsimus, kas kirjakeele korpus esindab piisavalt erinevaid tekstitüüpe ja erinevaid kontekste. Kindlasti oleks palju juurde andnud suulise kõne korpuse süstemaatilise kasutamine, seda eriti keskse tähenduse määramisel. Üldse oleks kognitiivses keeleteaduses vaja ka uurimusi, mille materjaliks on argivestlus.

Polüseemiavõrgustiku kirjeldamiseks on kasutatud paljutöötavat kahe mudeli kombinatsiooni, milles analüüs põhineb nii skeemkujutlustel kui ka prototüübil (peatükid 6 ja 7). Nii *üle* kui ka *peale* puhul lähtutakse skeemkujutlustest, mis autori järgi on seotud inimese võimega ette kujutada, kuidas näeb välja üks ja sama stseen/situatsioon eri perspektiividest (lk 10). Erinevaid skeemkujutlusi seletatakse seega inimese vaatepunktide ehk perspektiivvahetamise võimega. Tähtsamad skeemkujutlused on *üle* ja *peale* puhul TEE, KATMINE ja VERTIKAALSUS, *peale* puhul ka TUGI. Afiksaaladverbide korral osutuvad tähtsateks VERTIKAALSUSE ja HORISONTAALSUSE skeemkujutlused. Skeemkujutlustega põhjendatakse lisaks ka peatükis 4 esitatud järeldust, et sõnade *üle* ja *peale* tähendused põhinevad ruumisuhete mõistmisel. Teisalt loob Ann Veismann radiaalse tähendusvõrgustiku, milles prototüübist lähtuvalt on näha, kuidas tähendused abstraktsemaks arenevad. Ruumilise valdkonna (visuaalse ruumitajuga seotud) liigitused motiveerivad ruumiliste tähenduste abstraktseid kasutamisuhte.

Analüüsi järgi võib väljend olla motiveeritud ka mitmest skeemkujutlusest

korraga. Eriti huvitavad on vertikaalsusega seotud SKALAARSUS ning *peale*-väljendite puhul TUGI. Täendusmotivatsioon kirjeldab Ann Veismann ka metafoori ning metonüümia abil. Kirjeldus on kooskõlas kognitiivse grammatika suhtumisega: grammatika koosneb nii spetsiifilistest kui ka skemaatilistest üksustest ning nende liigitussuhetest. Samal ajal täidab väitekiri ka kognitiivse keeleteaduse nn kognitiivse kohustuse (et lingvistikas peab arvestama ka teiste teadusalade andmeid).

Ann Veismann rõhutab oma uurimuses seda, et kaassõnande semantika on seotud tunnetussüsteemiga, mis on omakorda seotud ruumilise kogemuse ja visuaalse ruumitajuga. Tema töö sarnaneb kognitiivse semantika sellise haru uurimustega, mis peavad keelelist tähendust inimese mõistesüsteemi manifestatsiooniks.⁵ Et tema analüüside lähtekohaks on ruumi visuaalne tajumine, jääb keelelisele vormile mõnes kohas natuke kõrvaline roll. Rohkem tähelepanu oleks väärinud eriti see, et nii *üle* kui ka *peale* on etümoloogiliselt latiivivormid ja nende profiiliks on SIHTTEE. Väitekirja näidete põhjal paistab, et tee tähendus kehtib tavaliselt ka *üle* puhul, kuigi osa lauseist ei

väljenda (enam) teed, vaid mingi objekti asendit. On ju äärmiselt põnev – vähemalt soome keele vaatenurgast –, et kaassõna *üle* saab vastata vahel nii latiivsele kui ka lokatiivsele tähendusele.

Töö viimane peatükk, mille aluseks on koos Ilona Trageliga kirjutatud artikkel ning koos Ilona Trageli ja Marianne Metiga esitatud ettekanne, täiendab eelmistes peatükkides kirjeldatud kehalise kogemuse rolli, kuigi monograafiat kui tervikut silmas pidades jääb see peatükk natuke eraldiseisvaks. Kõne all on see, kuidas ruumiliste ja visuaalsete suhete mõistmine motiveerib ka lekseemide abstraktsed tähendusi. Peatükis esitatud idee vaadelda ühendverbide tähendusi vertikaalse ja horisontaalse skeemkujutluse järgi ning kirjeldatud katse on uuenduslikud.

Ann Veismann on tegelnud polüsemiaiga mitmekülgse ja tulemuseks on mõtteid ärgitav uurimus. Autor ei ole rahule jäänud tugitoolis tehtud introspektsiooniga, vaid on pööranud tähelepanu sellele, kuidas tõestada erinevaid teoretiseeringuid korpuste või katsetulemuste abil.

⁵ Kognitiivse lingvistikaga erinevate rõhuasetuste kohta vt nt: V. E v a n s, M. G r e e n, *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.

MINNA JAAKOLA